

D'Empòrion a l'Empordà a través de la literatura de Josep Pla, Carles Fages de Climent i Manuel Brunet¹

Al volum *L'Empordà, el melic del món*, Oriol Pi de Cabanyes definia amb paraules justes i precises l'extraordinària influència que ha tingut la literatura de Josep Pla en la configuració d'una determinada imatge de l'Empordà dins la cultura catalana: «Josep Pla ens ha ensenyat a esguardar aquest petit país amb ulls meravellats. La seva mirada sobre l'Empordà, i per extensió sobre Catalunya, ha configurat en el nostre imaginari un paisatge mental inesborrable. Però em pregunto si Pla escriu el que veu o, en realitat, veu i ens fa veure el que escriu» (Pi de Cabanyes, 2006, p. 93). Certament, amb la seva prosa, l'escriptor Josep Pla va aconseguir fixar un perfil determinat d'aquest territori, que ha seduït i meravellat nombrosos artistes, indígenes i forans. El 1968, el mateix Josep Pla reconeixia en el pròleg d'*El meu país* el gran poder d'atracció del paisatge empordanès i la seva gent:

L'Empordà ha produït arroves, quintars de papers [...]. Els uns per la sardana, els altres pel federalisme de Figueres, els de més enllà per la literatura ruralista, aquells per la tramuntana, els altres per l'*Ictíneo*, i encara per Empúries o pel romànic o per Sant Pere de Roda, o per la simpatia o per allò que en diuen la franquesa..., sobre què no s'ha escrit? Jo li puc assegurar que l'Empordà ha fet cruixir les premses! (Pla, 1968a, p. 9)

Indiscutiblement, l'Empordà constitueix un espai mític de la cultura i la identitat catalanes, construït a partir de diversos vessants, entre els quals la literatura

1. El present article s'emmarca en els resultats del projecte de recerca «El mundo de ayer: la figura del escritor-periodista ante la crisis del nuevo humanismo (1918-1945)» (ref. FFI2015-67751-P) de la Universitat de Girona, finançat pel Ministeri d'Economia i Empresa (MINECO).

ha tingut un paper fonamental. Ara bé, el procés de gestació del mite de l'Empordà en la nostra història recent té unes arrels que cal cercar amb anterioritat a l'obra planiana, i s'ha bastit a través d'uns mecanismes determinats, més complexos i amb unes relacions internes que convé analitzar i interpretar per poder comprendre degudament el fenomen.

La nòmina d'escriptors nadius, d'adopció o forans que han quedat fascinats per aquest paisatge i així ho han reflectit en les seves obres és molt extensa. Ho testimonien, entre d'altres, la síntesi compilada per Jordi Pla a la primera part de l'*Atlas literari de les terres de Girona* (Aragó i Vilallonga, ed., 2003), o el volum *L'Empordà dels escriptors* que hi va dedicar Jaume Guillamet (2009). Com han detallat aquests estudis, des de la segona meitat del segle XIX, «l'empordanisme literari» i els cants al «paisatge suau, lluminós i ventejat, els monuments que hi ha deixat la història, el caràcter i la sociabilitat de la gent», s'han convertit ininterrompudament en motiu de creació per a molts escriptors (Guillamet, 2009, p. 9).

Ja a la segona meitat del segle XIX, trobem alguns precursors de l'empordanisme literari, com Damas Calvet o Carles Bosch de la Trinxeria o, amb una pretensió historicista, la inflamada *Historia del Ampurdán* de Josep Pella i Forgas (1883). A principis del segle XX, el mite va començar a cristallitzar, especialment gràcies a l'empremta de dues grans figures de la nostra literatura: Jacint Verdaguer i Joan Maragall. El primer va rendir homenatge a aquesta terra el 1906 amb el poema «L'Empordà» (Verdaguer, 1974, p. 418), mentre que el segon va definir-la al discurs «Als empordanesos» com el «capçal de la pàtria, mirall de Catalunya» i, després, dins *L'Empordà*, va intentar recuperar el sentiment de catalanitat a través d'aquest racó de país, atorgant-li un paper fonamental per al conjunt de Catalunya:

Vetlleu, vetlleu, empordanesos, pel nom sagrat de Catalunya i pel vostre particular. [...] Si tot Catalunya se perdés, però restés l'Empordà, Catalunya podria tornar a ser un dia o altre més gran i més forta que mai hagués estat, i que si, pel contrari, de tot Catalunya sols l'Empordà es perdés, la pàtria ja no seria ella mateixa. (Maragall, 1970, p. 746-748)

A partir de llavors, i especialment a partir de l'eclosió del moviment noucentista, l'interès per l'Empordà va començar a créixer de manera imparable. Ja durant el període d'entreguerres, escriptors, periodistes i artistes com Pere Coromines, Josep Pla, Alexandre Plana, Tomàs Garcés, J. V. Foix o Josep M. de Sagarra, entre d'altres, nascuts o establerts a l'Empordà, o bé estiuejants de pantalons blancs de primera fornada, van començar a cantar-ne les excel·lències, i van afavorir l'arribada posterior dels membres de la *gauche divine* dels anys seixanta i se-

tanta, durant la qual, per exemple, Cadaqués era freqüentada per la intel·lectualitat de «la falç i el martini» (Pi de Cabanyes, 2006, p. 279). Així, fins a arribar als temps recents, on trobem els textos de les germanes Montserrat i M. Àngels Vayreda, Carme Guasch, M. Àngels Anglada o Joan Guillamet, entre molts altres; i a l'actualitat, amb narradors com Adrià Pujol o Vicenç Pagès, que amb una mirada pròpia del segle XXI han contribuït —segurament a desgrat seu— a renovar el tòpic empordanès.

Tenint en compte l'amplitud i la diversitat d'autors que li han dedicat la seva atenció i producció, i les limitacions del present estudi, em centraré aquí en un aspecte concret de la construcció del mite de l'Empordà a través de la literatura: la descripció i interpretació de l'enclavament d'Empúries, grega o romana, i com l'herència clàssica dipositada en aquest espai va contribuir a la configuració de la identitat d'aquest territori i a la projecció d'una imatge determinada. Abordaré l'anàlisi a través de la mirada de tres autors contemporanis entre ells: Manuel Brunet (Vic, 1889 - Figueres, 1956), Carles Fages de Climent (Figueres, 1902-1968) i Josep Pla (Palafrugell, 1897-1981). La tria està motivada, d'una banda, per la seva visió particular de la rellevància de l'enclavament com a embrió i bressol de l'herència clàssica i mediterrània de la cultura i la identitat catalanes, per l'existència d'una relació entre ells en molts moments estreta, i pel fet que tots tres van deixar palesa la seva visió d'aquest rodal, fins i tot amb referències mútues en les obres respectives. Tots tres eren escriptors i periodistes que van destacar professionalment durant el període d'entreguerres, i van mantenir la dedicació literària i periodística durant la postguerra.² Com veurem, la influència i contribució de tots tres al mite de l'Empordà és molt rellevant, especialment la de Josep Pla.

A partir d'aquest embrió, vull fer èmfasi en els mecanismes amb els quals el punt de vista d'aquests tres autors pretén trencar alguns tòpics, tot i que en manté altres. La imatge de l'Empordà que transmeten aquests escriptors té una pretensió clarament desmitificadora. Veiem com mantenen un lligam afectiu i emocional amb el territori, però això no els impedeix filtrar aquestes sensacions a través del sedàs de la mirada crítica, sorneguera, aparentment desidealitzadora. Aquesta reacció apareix davant la percepció d'una mitificació exagerada i la distorsió de la realitat expressada pels forans davant un territori que per als nadius és familiar i, per tant, sovint, no té res d'extraordinari. Ara bé, hem de convenir, com argumentaré tot seguit, que aquesta visió pretesament trencadora, tot renovant-ne la mirada, actua també com a homenatge a aquest rodal.

2. Per conèixer la trajectòria de Manuel Brunet, vegeu Francesc MONTERO i AULET (2016). Sobre Carles Fages de Climent, es pot trobar una bona síntesi a Rafael PASCUET i Enric PUJOL (coord.) (2002) i un retrat a Josep PLA (1980, p. 307-520). Sobre Josep Pla, davant la bibliografia extensa i variada que ha generat, citem tan sols alguns exemples de referència, sense aspiració d'exhaustivitat: Cristina BADOSA (1994 i 1996), Xavier PLA (1997), Marina GUSTÀ (1995) i Valentí PUIG (1998).

L'atenció contemporània per Empúries com a dipositària de l'herència clàssica en la identitat catalana arrenca als anys del tombant de segle. En el poema «L'Empordà», Jacint Verdaguer ja esmentava Empúries, lamentant-se precisament de l'oblit en què havia caigut l'espai i l'evidència de l'herència grega i romana que simbolitzava:

Vegí lo golf a on Roses i Empúries
decrèpites banyant-se en sa vellor,
veuen passar onades i centúries,
cap d'elles, ai!, tornant-los sa grandor.
Ni els grecs llaüts que amb ales de gavina
vingueren en ses costes a niuar;
ni la gent llibia, rhòdia ni llatina
que s'hi abocaren com los rius a la mar.
(Verdaguer, 1974, p. 418)

Així, doncs, a finals de segle XIX es coneixia el passat gloriós que reposava a Empúries, però encara no havia arribat la fase d'explotació no tan sols arqueològica, sinó també cultural, estètica i, fins i tot, identitària. No va ser fins a l'arrencada del Noucentisme que va cristallitzar aquesta imatge de l'Empordà com a bressol i màxim exponent de la Catalunya d'herència clàssica. En un primer moment, des del seu «Glosari» a *La Veu de Catalunya*, Eugeni d'Ors va assenyalar la necessitat d'orientar l'atenció vers Empúries per donar validesa a les seves teories classicitzants, com va explicar degudament Carles Miralles:

A les seves gloses des de 1906 [Eugeni d'Ors] predicava, ni que fos quimèricament, coses com el descobriment del Mediterrani —naturalment des d'Empúries—, la mesura àtica o la refundació en la cultura catalana, del Renaixement sobre la base del pensament i l'art dels grecs [...].

L'interès per les ruïnes d'Empúries va anar de bracet amb el projecte de dotar d'institucions la cultura i de posar el català en condicions no només de ser parlat i usat en literatura correctament des del punt de vista gramatical i de lèxic sinó també d'esdevenir una veritable llengua moderna de cultura. (Miralles, 2008, p. 51)

El 1908, a iniciativa de l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch, la Junta de Museus va donar un nou impuls a les excavacions a Empúries, després d'iniciatives sense continuïtat que havien tingut lloc a mitjan segle XIX. Els bons resultats van proporcionar arguments els postulats noucentistes que buscaven convertir aquest lloc en «un dels elements, i no el menor, del mite de la Catalunya grega» (Tarradell, 1982, p. 18). El tòpic d'Empúries com a bressol de l'herència grega va anar guanyant força en l'imaginari noucentista, sobretot quan el 25 d'octubre de 1909 es va fer pública la troballa de l'estàtua d'Esculapi, que va reafirmar els postulats del corrent (Mur-

gades, 2005, p. 21-22). Empúries va amarar l'imaginari noucentista les dècades següents, convertida en un tòpic fonamental per justificar el classicisme i la mediterraneïtat de la cultura i la identitat catalanes. Des de llavors, com hem dit, nombrosos autors, nadius o que per circumstàncies diverses van conèixer l'Empordà, van començar a exaltar-ne les virtuts, atraient l'atenció de molts altres. És en aquest context, que inserim la mirada de Manuel Brunet, Josep Pla i Carles Fages de Climent; el primer, empordanès d'adopció —es va casar amb una pubilla de Castelló d'Empúries a principis dels anys vint—, els altres dos, de naixement.

Després d'uns anys d'efervescència noucentista, Manuel Brunet constata un cert embafament del tòpic de l'Empordà d'arrels gregues. Per aquest motiu, amb la intenció de reaccionar-hi, el 1925 va escriure *El meravellós desembarcament dels grecs a Empúries*, una narració breu que amb una prosa poètica pretenia parodiar amb delicadesa aquesta identificació. Diu en el pròleg de l'obra:

Sota les palmeres del pati de l'Ateneu Barceloní un amic m'havia parlat de l'Empordà amb exaltació. Em ponderava el paisatge empordanès, el seu mar, la gent i llurs bregues i la facilitat amb què de la cridòria revé la calma, igual com el fer del mar. I recordo que em deia: «Allò és Grècia». —Això no té res d'estrany: en aquell temps aquest xarampió feu molts estralls. —Però com que mai no m'he resignat que la literatura m'emboirés la vista, reaccionava contra la dèria de la comparança i contra l'emoció del meu amic. (Brunet, 1925, p. 6)

Ens trobem en un moment en què l'estètica noucentista ha perdut la seva esplendor, i han emergit amb força nous corrents i noves polèmiques. Precisament, la narració de Brunet contribueix a aquests debats. S'insereix de ple en la polèmica sobre la novel·la que amara la literatura catalana entre 1917 i 1925, i llança un clar missatge de reacció a la identificació de l'Empordà com a bressol de l'herència clàssica. Per aconseguir el seu fi, en primer lloc, elabora una narració amb estil planer, senzill, delicat i poètic, cercant acostar-se al públic; i, en segon lloc, construeix una descripció realista de l'episodi objecte de l'obra. Parodiant amb el títol la mitificació del desembarcament grec, Manuel Brunet recrea amb autenticitat i vivesa l'episodi real de l'arribada dels grecs a Empúries: distanciant-se de la literatura que havia convertit l'Empordà en «un pretext sentimental de literats i historiadors», amb aquesta obra, Manuel Brunet reaccionava contra l'intellectualisme i l'idealisme de la realitat cultural del moment. La narració de Brunet proposava una escena completament diferent a la que suggeria el tòpic noucentista: els mariners hel·lens, governats per un capità amb gran esperit comercial, van arribar a Empúries procedents de Marsella per casualitat; una arribada en la qual «els déus no hi foren per res [...], i el bon temps tampoc». La descripció de la primera presa de contacte amb la nova terra no deixava lloc a dubtes sobre el tractament que rebrien els grecs en l'obra:

Enllà de la badia de Roses feien camí fent tombarelles sobre les onades i dansant com closques de nou quatre vaixells amb l'ala apagada. Rondaven la platja de lluny a lluny cercant un recer propici on passar la nit. Sobreixint de la lluentor marina, un illot de la llargada i amplada d'una corredissa, semblava oferir una platja solitària als quatre vaixells grecs. Remant com uns mals esperits i barbotejant unes paraulotes estranyes, talment com renecs, sotjaren les platges i cales com si anessin a fer una malifeta i com que no es veia ànima vivent saltaren a l'aigua quatre galifardeus que amb poques gambades guanyaren el pedreny més alt de l'illot. D'allà estant miraren l'Empordà a contrallum. (Brunet, 1925, p. 20-21)

A partir d'aquí, l'obra desenvolupa els seus dos fils narratius que, malgrat que són tractats de manera força superficial i amb un to lleuger, són el motor del relat: d'una banda, l' enamorament de la indígena Tamariu i el fill del capità grec Mariner, i, de l'altra, la introducció gradual dels productes que comercien per part dels mercaders grecs. Els dos eixos s'acaben fonent en el previsible desenllaç: l'establiment definitiu dels grecs a Empúries, exemplificat a través de la consolidació de la relació entre els dos protagonistes, i l'obertura de nous mercats a la Costa Brava.

El to menor, la desmitificació i l'aparent senzillesa del relat va ser elogiada per la crítica de l'època. Josep M. Batlle (1925) va destacar que «els empordanesos ja eren els empordanesos abans de l'arribada dels grecs. En realitat, els grecs són els absorbits», mentre que Domènec Guansé va reivindicar la vivesa del relat de Brunet i la seva contribució a l'enfortiment de la personalitat catalana:

L'Empordà deixa d'ésser una terra clàssica, pastada pels grecs. Esdevé, per contra, una terra plena de vitalitat que s'assimilà els grecs, com s'assimilà després els romans i tota la gent d'altres pobles que hi arribava i s'hi quedava, «deixant-hi els ossos i la personalitat», segons la pròpia expressió de Manuel Brunet. Perdem, doncs, un bell mite, però guanyem una realitat molt més afalagadora, una realitat que enforteix la nostra personalitat catalana, que tantes arrels té dintre l'Empordà. [...] Parem esment, tanmateix, que Brunet no vol escriure amb cap mena de precisió històrica. Només conta els fets com, per intuïció, creu que aproximadament podien haver estat. Però, així i tot, s'esdevé que la manera de fer de Brunet és molt més pròxima a les nostres cròniques que ens donen testimoniatges d'esdeveniments semblants —malgrat que no es tracti de grecs—, que totes les reconstruccions escenogràfiques de telons pintats i sedes arnades que s'acostumen a bastir sobre tots els grans esdeveniments històrics. (Guansé, 1925, p. 519-520)

Així, doncs, amb aquesta narració, Manuel Brunet es va desmarcar dels cànon establerts retratant una arribada dels grecs amb un estil realista i amb una certa dosi d'humorisme, allunyat de tòpics literaris. Amb tot, cal assenyalar que el propòsit de Brunet d'allunyar-se d'aquests clixés només va ser reeixit pel que fa a

la identificació de l'Empordà amb Grècia, perquè respecte a la descripció del paisatge no va poder evitar la visió idíl·lica. Tanmateix, l'autor va intentar despullar el text de retòriques esteticistes per presentar un relat que tenia com a element més destacat el realisme poètic i ingenu, i posava de manifest la personalitat pròpia del poble català i empordanès. El mateix Josep Pla en va parlar elogiosament en aquest sentit en una ressenya apareguda a *La Publicitat*:

La història l'han creat uns senyors que quan la feien no se n'adonaven. [...] El llibre d'En Brunet és un llibre d'història absolutament veritable, és a dir, anti-professoral. Què representa —ens ve a dir En Brunet— el famós desembarc dels grecs? Representa l'arribada de l'escultura, és a dir, de la sensualitat, de la cerebralitat, de la malícia. [...] No hi cerqueu, doncs, el classicisme de cartó de les acadèmies. És un altre classicisme, el que honradament avui es pot fer. (Pla, 1925, p. 1)

Podem trobar aquest mateix punt de vista de Josep Pla sobre el classicisme en una anotació d'*El quadern gris*, datada el 10 d'octubre de 1919, i que en principi hauríem de considerar anterior a la publicació del volum de Manuel Brunet, tot i que ja sabem, gràcies al treball de Xavier Pla (Pla, 2001, i Pla, ed., 2004), que l'edició apareguda a Destino obeeix a una profunda reelaboració posterior dels quaderns originals. En una llarga reflexió sobre el caràcter dels empordanesos, l'autor declara amb rotunditat l'animadversió que li causen l'atribució de l'herència clàssica i la construcció, per part de forans, d'una imatge determinada del tipus empordanès, fruit d'una projecció mental que no té, segons ell, res a veure amb la realitat:

Em sembla molt notori que la gent diríem normal del país tinguem una certa prevenció davant de l'empordanès oficial, l'empordanès de vitrina, al qual els diaris i papers apliquen sempre els mateixos adjectius, tant si parlen dels seus orígens grecs com si afirmen que va amb el cor a la mà, com si el presenten tramuntanejat, com si l'auguren poc administrador i molt progressiu.

Totes aquestes elucubracions no tenen cap fonament i constitueixen un dels tòpics més desmonetitzats que hom utilitza en proses fàcils i líriques inepetes desproveïdes del coneixement de la realitat. (Pla, 1966, p. 827)

Cinc dies més tard, Josep Pla continua amb la seva reflexió sobre el geni empordanès, aprofundeix en els arguments anteriors i rebla el clau de la seva posició. Després d'elogiar les iniciatives arqueològiques a Empúries, amb la seva sornegueria característica, considera que no cal fer-ne un gra massa, adoptant la línia interpretativa de la qual la narració de Manuel Brunet prendrà el fil:

Potser voler projectar des de vint o vint-i-cinc segles enrere una llum fatalment artificial sobre el món d'avui és una mica agafat pels cabells. Els erudits locals —tan pintorescos— han contribuït positivament a aquest corrent. A la

seva manera s'han divertit. El cas és que sempre estem a punt d'ésser convertits en conilletes d'índies de l'arqueologia i en objectes de vitrina de museu.

Pel fet d'haver arribat quatre grecs estripats al petit promontori de Sant Martí d'Empúries, resulta que som grecs —però no pas grecs de carn i ossos, és a dir, igual o molt semblants als grecs actuals, que són en definitiva els que deuen tenir una semblança menys vaga amb els antics, sinó als grecs creats pels manuals d'erudició, als grecs artificials dels erudits, a les figures de cera gregues amb el nas hel·lènic dels museus. Segons aquesta manera tan lleugera i esbaldrada de fer les coses, tot el que fèiem els empordanesos (tot el que fem), tant si mengem, com si ballem, com si cantem, com si fem una qualsevol ximpleria, és grec, però grec, repeteixo, no pas real i vertader, sinó mer dibuix d'àmfora falsificada o erudita papereta cadavèrica. [...] Han volgut —en una paraula— reconstruir-nos, però ens han reconstruït amb cartó mastegat, i han emplenat els buits amb palla i els forats amb guix. (Pla, 1966, p. 831-833)

A continuació, l'autor d'*El quadern gris* intenta posar les coses a lloc i interpretar la realitat en la seva justa mesura:

Els grecs no vingueren ací per donar als professors un pretext posterior per a emetre discursos pomposos, solemnes i obscurs, sinó per comerciar i guanyar-se la vida de la manera que pogueren. Tampoc no aparegueren sobre aquesta geografia per realitzar algun ideal estètic o ètic o social i ni tan sols escriviren un paper sobre el que feren ací —cosa que per a l'erudició és sempre un motiu meravellós de conjectures, de suposicions i d'hipòtesis. Aquells quatre grecs esparracats que desembarcaren en aquest litoral —esparracats però vius— mai no pogueren suposar que la seva existència arribés a convertir-se en una avorrida polèmica d'erudits. En fi, és molt possible que sigui una bona obra desenguitar i desempallar no solament Empúries, sinó totes les nostres ruïnes, i deixar que aparegui el que hi ha sota la crosta literària que les cobreix, és a dir, el moviment espontani de la vida antiga, de la qual, pel que fa referència al nostre país, no tenim la més petita idea perquè fins i tot s'ha desvirtuat i falsificat el que constituï la base humana d'aquella gent, llurs necessitats, passions i instints. Hi ha un filó humà ineluctablement habitual que sempre reapareix —el de les passions bàsiques. (Pla, 1966, p. 833)

Anys més tard, a *Escrits empordanesos*, va tornar al tema de la retòrica noucentista sobre la Catalunya grega. Amb la seva ironia característica, va parodiar-la a través d'una conversa amb Carles Soldevila ocorreguda pels volts de 1920, amb clares ressonàncies de les paraules del pròleg de l'obra de Brunet:

—Ja ho veieu... —em digué somrient Soldevila—. Els empordanesos sempre triomfem. Ara tothom parla de la Catalunya grega. En parlen els intel·lectuals esnobs, i tot plegat deu venir d'Empúries. Empúries és el més grec que tenim. Ara haurem d'ésser grecs. Què hi farem? (Pla, 1980, p. 30)

Pla pregunta a Soldevila pel responsable d'aquesta «fraseologia», i aquest li respon que són els deixebles d'Eugeni d'Ors. La conversa continua dins uns termes humorístics, i Pla deixa clar el seu partit pres a favor de la reivindicació de l'antiguitat romana, en comptes de la grega. Diu Soldevila, i respon Pla:

—[...] Això de la Catalunya grega no durarà pas gaire. ¿Com volem que Catalunya sigui grega, si encara no és catalana? No us amoïneu. En aquest país, les coses passen rapidíssimament. S'han agafat a l'arrel de les excavacions d'Empúries...

—Però les excavacions d'Empúries són insignificants, no són res. Els grecs no han deixat ni rastre en aquest país. [...] Val més que deixin les excavacions gregues tranquil·les. Valdria més que excavessin la ciutat romana que hi ha al costat.

—Jo no en sé res, perquè no hi he estat mai. Hi aniré!

(Pla, 1980, p. 30-31)

Sobre l'afirmació final de Soldevila, voldria fer un incís de nou en relació amb Brunet. L'autor barceloní manifesta no haver estat mai a Empúries i tenir interès a veure l'entorn de primera mà. La qüestió, i l'anècdota divertida que demostra la capacitat de la literatura de validar determinades visions del paisatge i construir-ne imatges mentals, és que, el 1925, quan va escriure el *Desembarc*, Manuel Brunet tampoc no hi havia estat encara. La confessió apareix en una ressenya de la *Guía de la Costa Brava* de Josep Pla:

Hasta 1940 todo mi Ampurdán se reducía casi a Castelló de Ampurias y su playa. Instalado en Castelló de Ampurias desde fines de 1939, y después en Figueras, mi ampurdanismo era puramente decorativo. Digo esto en respuesta a los que me suponen un técnico en ampurdanerías. Y añadiré que cuando me permití escribir una fantasía sobre el maravilloso desembarco de los griegos en Ampurias no había estado nunca en Ampurias. [...] Y como esta playa [de Castelló] es completamente salvaje, tal como Dios la hizo, [...] el escenario para dar noticias exactas sobre el desembarco de los griegos no podía ser más adecuado. (Brunet, 1946, p. 13)

Tornem a la dualitat de l'herència grega i romana. Anys abans de la publicació d'*Escrits empordanesos*, Pla ja havia fixat la seva posició a *El meu país*, on reivindicava clarament el passat romà:

Els romans desembarcaren a Empúries sense trobar una qualsevol oposició. Aquest fet és important, perquè aquest desembarcament a l'Empordà, i concretament a Empúries, inicia l'enorme procés de la romanització de tota la Península. Sobre la transcendència d'aquest procés, tot el que en poguéu escriure el reduiria. L'única cosa que s'hauria de fer seria posar a Empúries una pedra

que recordés aquest fet. El desembarcament inicià la romanització, però seria un error de creure que els romans triaren l'Empordà deliberadament per començar-la. El desembarcament fou una operació tàctica molt ben preparada i de resultats molt positius per a entrebancar i, si era possible, col·lapsar la marxa d'Hanníbal [...]. Els romans triaren l'espai grec del litoral català en la seguretat de constatar-hi una animadversió contra els fenicis-cartaginesos. El litoral els atengué sense recel ni resistència llevat dels ilergetes —els indígenes.

Els romans s'establiren a Empúries, hi crearen una ciutat i hi mantingueren una considerable guarnició. Fou la plataforma d'arrencada per a la seva penetració cap al sud i devers l'interior. (Pla, 1968a, p. 52)

A continuació, l'escriptor de Palafrugell centra l'atenció en la importància de l'arribada del cònsol M. Porci Cató per al futur d'Empúries:

El 195 a. de J. C., vint-i-tres anys després del desembarcament, aparegué el cònsol M. Porci Cató. Desembarcà a Rhode per extirpar una rebel·lió general d'indígenes provocada pel descontentament de la mala administració romana i que amenaçava l'establiment. És possible que l'amenaça provingués d'algun poblat indígena del Puig Rom. Una vegada feta aquesta feina, el cònsol s'instal·là a Empúries. L'arribada d'aquesta autoritat és el començament de la decadència de l'Empúries grega. L'establiment hel·lènic queda al marge de la vida oficial romana. (Pla, 1968a, p. 52-53)

Carles Fages de Climent devia tenir el mateix punt de vista sobre la qüestió quan va escriure la seva obra *Empòrion, la de les tres muralles*, que va romandre inèdita i es va editar pòstumament fa pocs anys. El text precisament dedica la seva atenció a l'episodi sobre el cònsol Marc Porci Cató descrit per Josep Pla. No obstant això, el plantejament no implica que el castellaní no valorés el passat grec, sinó que precisament agafava la mateixa línia que Brunet, definit a l'obra com «l'empordanès de cor» que un dia «va contar quina mena de gent eren els grecs que varen poblar la ciutat». Hem de dir que Fages també va dedicar un sonet a la verge d'Empúries i un altre a Ifigènia, que tancava amb la invocació a la pervivència de la seva sang:

Tu, Ifigènia, filla d'Agamèmnon, explica'ns
—perquè dus en les temples virginals l'aspre llor,
benaurada— el signi d'una sang que no mor.
(Fages de Climent, 1979, p. 55)

A *Empòrion, la de les tres muralles*, Fages, «el poeta dels emporitans», segons es defineix ell mateix, es reivindica com «l'interpret dels secrets dels segles i els mil·lennis», que «sap anar més lluny que els arqueòlegs i els historiadors, perquè té

un sisè sentit, i a la vegada es projecta vers una setena dimensió que és la de la ironia i l'humor». Explica «el relat verídic del segon desembarcament» i «les peripècies del cònsol llatí Marc Ponci Cató», i invoca amb solemnitat el son de les restes arqueològiques:

Deixondu-vos, vetustes pedres emporitanes,
una mà sàvia ha alçat el llençol de sorra que us cobria,
un llençol teixit amb fil de tramuntana i agulles d'arena.
No era una mortalla, aquell llençol, perquè no sou pas mortes;
pedres vetustes, el poeta us conjura.
(Fages de Climent, 2012, p. 29)

De nou ens trobem amb una narració en to menor, una facècia trufada d'alguns tòpics, en què els grecs conviuen en una pau més o menys estable amb els ilergetes. L'arribada dels romans, de caràcter guerrer i esperit conqueridor, trenca aquest equilibri i sotmetrà aparentment les dues comunitats sota el seu jou després d'una lleugera batalla, que és presentada quasi com un simulacre d'enfrontament armat. La prova és que tant grecs com ilergetes declaren que han lluitat «per quedar bé / de cares a la història». Amb esperit pactista, accepten el nou domini, però amb condicions, de tal manera que, al capdavant, veiem com són els romans que s'adapten a la seva manera de fer, acceptant l'erecció d'una nova muralla i l'establiment d'una república «bilateral, sinal·lagmàtica, commutativa». Així, doncs, la coincidència amb el punt de vista de Brunet és palesa, ja que la idea de fons es manté: les arrels clàssiques de la identitat catalana no són fruit d'una imposició, sinó, en realitat, d'una absorció, d'una simbiosi, i de la constatació de la preexistència d'un caràcter propi a la comunitat indígena, amb la qual es combinen les influències posteriors.

Com retratava també Brunet, els emporitans, segons Fages, «són gent renouera però pacífica», mofetes i insolents a vegades:

La gent del país
sol tenir una virtut rara
riu de tot i de tothom
i es deleix per fer gatzara
i, mentre plora pels ulls,
amb els llavis riu encara.
(Fages de Climent, 2012, p. 49)

Una prova d'aquest esperit burleta el trobem en la tramuntana, que els empordanesos anomenen només *tramuntaneta*, tot i que esparvera els romans, perquè capgira llaguts i enderroca cases, i fins i tot no deixa parlar Cató. Aquesta anèc-

dota havia captivat Fages, i ja l'havia immortalitzat en un sonet anterior, titulat «El pou de Cató»:

Cercius, cum loquere, buccam obstinat
(frase atribuïda a Cató per A. Gelius)

Fa dos mil·lenis, frec de la muralla,
vora aquest pou Porci Cató solia
contemplar un bleix de sol en agonia
crepuscular. De la recent batalla
oblidadís de murtra, s'emmiralla
en l'esbarjós cristall de la badia.
Els triumvirs li feien companyia,
recés del vent que xiula, bronz i calla.
El vencedor s'allisa les purpúries
gires de llana de la toga —sense
la tramuntana, fora bella Empúries
—diu— aquest buf que ni el Senat pot vèncer.
Mentre una rauxa irònica traboca,
quasi, el trirrem i al cònsol clou la boca.
(Fages de Climent, 1979, p. 57)

A banda d'aquesta paròdia de l'herència clàssica, l'obra també conté un elogi extraordinari del paisatge, l'altre element que vincula la mirada dels tres autors. Fages utilitza la referència històrica d'origen marsellès dels pobladors clàssics per abocar-hi amb ironia un anacronisme. Diu Cató:

He volgut veure si era cert
que aquesta Costa Brava
era més bella que l'indret
que en solen dir la Costa Blava.
(Fages de Climent, 2012, p. 50)

Davant del dubte, els pobladors responen amb sornegueria:

La Costa Brava
és la millor.
Dia vindrà
que els viatgers
de tot el món
no podran cabre
a l'Empordà.
(Fages de Climent, 2012, p. 50)

Amb un altre to, més mesurat, realista i reflexiu, actualitzat a la seva època, podem llegir en Pla el seu punt de vista sobre l'afluència turística, en un to molt més crític, fins i tot elegíac:

Quan es projectà sobre el país el turisme estranger, fou fàcil d'observar que, després de tantes invasions i del pas de tants anants i vinents, apareixia finalment una massa humana que arribava en so de pau, disposada a prendre el sol, a banyar-se en el mar i a menjar i beure. Aquesta arribada fou el principi d'un fenomen econòmic d'un volum considerable —probablement el més gros de tots els que s'han produït en el procés històric del país. Abans, però, d'aquesta projecció en massa, el litoral s'havia vist envaït, a partir dels últims decennis del segle passat, pel turisme comarcal, a molt petita escala, però realment. [...] Aquesta fou potser l'època més agradable de l'estiueig en aquest coster. [...] El país era molt bonic, però se n'havia adonat molt poca gent. No tenia cap infatuació constructiva. Era, encara, molt directe i primigeni. Fou en el curs de la segona postguerra i en virtut d'una situació europea molt pròspera que coincidí amb el desastre de l'economia espanyola dirigida que es pogueren produir les condicions objectives de l'obertura turística.

Atesa la gran bellesa del país, s'hauria pogut esperar un resultat diferent —sempre en el cas que algú hagués tingut aquest litoral al cap i hagués tractat d'aprofitar la ja vella experiència turística mediterrània. L'Estat hauria pogut collir les mateixes divises que ara obté amb un turisme molt menys nombrós però de possibilitats més substancials. Ara s'ha fomentat el turisme de masses i s'ha destruït el paisatge. (Pla 1968a, p. 218-221)

No obstant això, hem de convenir que els tres autors sentien una extraordinària fascinació pel paisatge, i que no van contribuir a la seva desidealització, sinó tot el contrari. A *El meravellós desembarc dels grecs a Empúries* té un paper tan primordial que acaba convertit en un personatge més. Ja al pròleg, l'autor testimonia l'adhesió a la terra empordanesa i a la seva gent a través d'una consideració de ressons maragallians: «tots [els catalans] duem sobre el pit la imatge de l'Empordà, clara i precisa com un esmalt» (Brunet, 1925, p. 5). I descriu la terra com un paisatge de meravella, una «plana voltada de serralades i la terra abraçant-se al mar». El dibuix que descriuen les muntanyes en acostar-se en pendent suau fins a tocar el mar és convertit en metàfora d'una unió afectiva i amorosa entre els dos elements; una fal·làcia patètica exemplificadora de la simbiosi entre l'home i la terra. Aquesta imatge es converteix en recurrent i, ja des del pròleg, es troba al rerefons de totes les descripcions del paisatge que apareixeran a l'obra:

Són moltes les gràcies de l'Empordà, però la primera de totes és del terror: és el maridatge de la terra amb el mar, la terra que eixampla els braços per deixar entrar el mar i s'enfila, un xic enllà, a tot voltant, per mirar el mar. I tot això es fa

naturalment. El paisatge gairebé enlloc no esdevé teatral; per veure trucs heu d'enfilat-vos pels bastidors i la decoració de muntanyes que li fan de teló de fons. (Brunet, 1925, p. 10)

Aprofitant al màxim les metàfores i sinestèsies per fer més sensuals les descripcions del paisatge, el narrador les dota d'una forta càrrega suggestiva, lírica i retòrica, les quals, partint d'Empúries, acaben per extensió referint-se a tot l'Empordà:

El mar era, en realitat, tan blau, tan flairós i lluent com ara, però l'Empordà feia una olor de terra verge que enamorava. Es veien resplendir els conreus vora les cavorques i l'onejar del bosc de pins gronxat per la tramuntana. De tot arreu, enmig de la verdor, sortien bocins de caminets que serpentejant redreçaven l'espina per veure aquell país tan pla. (Brunet, 1925, p. 113)

Al *Desembarc*, l'Empordà és presentat com el fruit de la comunió perfecta i indissoluble de plana, muntanyes i mar, on tots els elements s'integren en una unió sense pretensions ni estridències: «Una bella aigua, una platja com la mà, un cel molt blau, un país molt extens i ben ajagut, emmurallat de muntanyes i ben acabat com una república» (Brunet, 1925, p. 38). Manuel Brunet va insistir en el seu meravellament en l'assaig *L'Empordà i els empordanesos*, escrit i publicat durant la postguerra, en el qual, en to confidencial i amb certa exageració, en cantava les excel·lències:

Si l'Empordà no fos un paisatge de paradís no valdria la pena de parlar-ne. Del prestigi històric no se'n viu. L'home viu de la terra bona i del paisatge. L'Empordà és un paisatge de primera i una terra de primera i una gent de primeríssima.

Els que afirmaven que Catalunya és Grècia poc sabien el que es deien. Més just seria que els grecs, sense conèixer l'Empordà, endevinant-lo només, diguessin: Grècia és l'Empordà. [...] A l'Empordà tot està bé i ben proporcionat: la terra, el mar i el cel. [...] L'Empordà s'assembla més a la Grècia ideal que la gent s'imagina que a la Grècia real. [...] Bell país aquest Empordà. Si arribeu a sentir la seducció del seu gran enlluernament ja esteu ben llest. No trobareu bonic cap altre país. (Brunet, 2014, p. 90-91 i 112)

Fages també declara la seva admiració i homenatge al paisatge a *Empòrion, la de les tres muralles*, però també en altres obres. El sonet dedicat a «La gesta d'Anfós El Benigne» s'obria amb els versos següents:

Quin sabó et renta, golf d'ones ventisses
que sempre ets tendre i blau amb tocs de verd
i en les arpes ondules el concert
tramuntanal dels molls amb què t'arrisses?
(Fages de Climent, 1979, p. 97)

A banda d'aquest exemple, trobem el seu major homenatge a l'Empordà al magne *Somni de cap de Creus*, una composició de milers de versos que constitueix un elogi somniador d'aquesta terra, una mena d'evocació ancestral, plena de referències mitològiques i clàssiques: «És l'Empordà, que és com si fos a Grècia», assevera al cant VIII (Fages de Climent, 2003). Trobem algunes imatges i símbols recurrents referits al territori, com l'amfiteatre, la força de la tramuntana, el mite del pastor i la sirena, arrels llegendàries... i fins i tot una referència al desembarcament grec, en un cant dedicat precisament a Manuel Brunet:

Cantaré la glòria dels rodhis herois, que a la primeria
foren arribats tot damunt les ones brodades d'escuma,
vinguts d'altra terra, la millor del món. I en veure la nostra
els semblà talment com si llur camí fos estat de somni.

En un altre punt, quant a la relació entre la terra i el mar, Fages evoca de nou la imatge de l'abraçada: «la terra l'envolta d'arreu amb sos braços».

Tot i aquests elogis notables, hem de convenir que el gran retratista del paisatge és, indiscutiblement, Josep Pla. En una de les notes fins fa poc temps inèdites aparegudes al volum *Fer-se totes les il·lusions possibles i altres notes disperses*, arran d'una conversa amb el seu amic pintor Josep Martinell, Josep Pla ja es preguntava si la fascinació pel paisatge no constituïa un dels elements definidors de la personalitat empordanesa: «Veure si aquesta passió pel paisatge no és un símptoma típic de la badoqueria empordanesa. Potser ho és» (Pla, 2017, p. 84). L'autor d'*El quadern gris* era un badoc compulsiu, inescotable, un contemplatiu extraordinàriament sensual, que no va deixar mai de fascinar-se pel seu entorn immediat. Amb el seu talent literari i la seva capacitat expressiva, l'escriptor de Palafrugell es va convertir en l'orfebre i el projector d'una determinada imatge de l'Empordà, del seu Empordà, real o ideal, que ens ha canviat la perspectiva i ha donat lloc, com deia a l'inici, a una imatge mental, tant del territori com de la seva gent. Malgrat tot, en la seva obra també trobem fragments clarament irònics sobre aquesta qüestió. A *Els pagesos*, manifesta que aquest col·lectiu, per sort, a l'Empordà no sent el paisatge «des del punt de vista estètic», ja que aquesta perspectiva «està reduïda a minories numèricament escasses, molt petites, generalment parasitàries, improductives». I conclou: «Si, en lloc de l'interès, el mòbil de les accions humanes fos l'estètica, el món esdevindria un delirant guirigall, un galimatias. El dia que els pagesos descobreixin la bellesa del paisatge i la posin davant de la utilitat, la seva productivitat serà més petita, es llevaran a l'hora de dinar i les racions s'escurçaran» (Pla, 1968b, p. 224-225). Abunda en la idea a *El meu país*, referit de nou al paisatge empordanès: «El paisatge forma part del temari dels saberuts, mestretites i persones marginals desproveïdes d'un qualsevol interès» (Pla, 1968a, p. 206).

I, pel que fa als habitants empordanesos, en una asseveració que presenta clares relacions amb el punt de vista de Fages i Brunet, conclou: «És potser quan l'empordanès deixa de ser un símbol que comença l'autenticitat» (Pla, 1968a, p. 218). Com a darrer exemple, útil pel punt de partida que adopta per expressar el seu punt de vista, entre irònic i realista, podem recordar unes paraules també d'*El meu país*. Partint d'Empúries, Pla traspasa la visió a l'Empordà:

Nosaltres els empordanesos ens solem mirar aquest nostre país amb tant d'afecte, que sempre hem considerat que una de les coses de més bon sentit que es poden fer és venir-s'hi a establir. En realitat aquesta és l'explicació que donàrem durant molts anys a la fundació d'Empúries pels grecs. En definitiva creguérem que, si aquests grecs fundaren Empúries, fou perquè en qualsevol altre lloc haurien estat més malament i que s'hi establiren per sentir la tramuntana, per contemplar el meravellós paisatge del golf de Roses i per degustar la carn i el peix del país.

De seguida, però, que els negocis i les coses econòmiques començaren a ser tingudes per un gran pes en el procés històric, la fundació d'Empúries fou examinada d'una altra manera. (Pla, 1968a, p. 49)

Ara bé, al costat d'aquest punt de vista sorneguer, irònic, trobem nombroses asseveracions de Pla elogiant el paisatge. A la seva *Obra completa*, els exemples són nombrosos, amb reflexions sovint àmpliament desenvolupades, o bé sintetitzades en afirmacions que condensen la seva predilecció: «L'Empordà és, abans que tot, un paisatge» (Pla, 1968a, p. 204); «De tot el que el dia m'havia ofert, només el paisatge, entrevist a penes des de l'autobús, m'havia interessat. Però el paisatge és l'única cosa que en aquest país no falla mai» (Pla, 1968b, p. 446). En ocasions, la rendició davant del paisatge és absoluta, entregada, sentència:

En el nostre país sempre és possible de trobar, de descobrir, coses d'una fascinadora bellesa. Immersedes en les ruïnes dels pobles, i malgrat el saqueig de què la majoria han estat objecte, sempre és possible de topiar amb una o altra cosa bella. I, a més a més, hi ha el paisatge, la varietat impressionant del nostre paisatge, que és una autèntica meravella. (Pla, 1968b, p. 14)

Certament, les seves descripcions han creat un determinat Empordà, mental, que és el que evoquem sovint quan parlem d'aquest territori, i que té una notable distància amb l'Empordà real. El mèrit de Pla és haver sabut vivificar aquestes descripcions, fer-les reals i versemblants, fins al punt que siguin acceptades i, no tan sols això, sinó que siguin capaces de sobreposar-se a la pròpia realitat. Pla és capaç de fer-ho a través d'una sensibilitat extrema, d'una perspiciàcia extraordinària i d'un domini de l'expressivitat i la combinació adequada de substantius i adjectius que dona a la seva prosa una força expressiva, i alhora una naturalitat,

incomparable. Una prosa que ha donat forma i ha divulgat, m'atreviria a dir que *malgré lui*, una imatge estereotipada, que s'havia anat gestant des dels romàntics, que va trobar el seu màxim exponent en el Noucentisme, i ha arribat als nostres dies. Una imatge que Fages i Brunet van contribuir a construir i que Pla va fer brillar.

En una ressenya publicada a *El Punt* sobre la reedició de 1993 d'*El meravellós desembarc dels grecs a Empúries*, de Manuel Brunet, l'escriptor i crític literari figuerenc Vicenç Pagès es va mostrar contrariat pel gran nombre de testimonis en la literatura catalana que elogiaven l'Empordà sense ser-ne nadius: recordava que Fuster havia establert en un 30 % la proporció de la literatura catalana des de la Renaixença que havia pres l'Empordà com a tema. El problema és que la majoria d'aquesta «ha estat escrita per autors no nadius que s'han acostat amb reverència als tòpics més nauseabunds» (Pagès, 1994). I continuava:

El problema d'aquestes especulacions antropològiques és que el natiu que no és extravertit en la capa exterior —posem per cas que no s'enfila a la taula per declamar epigrames truculents al segon carajillo— és sospitos de lesa traïció als orígens i, en definitiva, d'impostura. (Pagès, 1994)

Pagès defensava que el retrat de Brunet de l'Empordà només era vàlid a efectes literaris, i que no es podia prendre com una imatge real, més encara davant de les aberracions urbanístiques dels darrers anys. En aquest sentit, sense obviar la raó que tenia Pagès al respecte, i que la seva opció estètica i literària en la representació del paisatge és tota una altra —com va quedar degudament demostrat a la seva novel·la *Dies de frontera*, lògicament més adaptada als temps contemporanis—, apostem per llegir l'obra de Brunet —i la de Fages, i la de Pla— en el seu context. En aquests termes, i tenint en compte que l'obra correspon a una època anterior al *boom* turístic, com hem vist definida per Pla com «la més agradable de l'estiueig en aquell coster», és natural que representés un paisatge com el que descriu. Una altra cosa seria interpretar l'obra, com potser fan alguns i per la qual cosa es queixa Pagès, sobre la base errònia que es tracta d'un retrat fidel de l'Empordà actual, com si continués com aquell, sense màcula i intacte, obviant les destrosses provocades pel deliri urbanístic i turístic. En tot cas, però, aquest problema en cap cas és atribuïble a l'obra de Brunet.

Aquell Empordà descrit per Brunet, al meu entendre, sí que devia ser meravellós. La qual cosa no vol dir, però, que l'actual no tingui racons que no siguin encara meravellosos, ni que d'altres que no hi eren aquells anys puguin tenir el seu encant. I, menys encara, òbviament, que l'actual no pugui ser origen i pretext de manifestacions estètiques i literàries d'extraordinària qualitat i bellesa, com testimonien, precisament, entre d'altres, les obres del mateix Pagès o Adrià Pujol, per

citar-ne tan sols dos exemples entre els molts existents. Al capdavant, potser també, malgrat ells mateixos, tant la literatura d'aquests, com la de Brunet, Fages o Pla, per acció o reacció, per elogi, paròdia o mirada ultrarealista i antitòpica, contribueix a mantenir viu l'encís d'aquest Empordà mític. Sortosament, tant de l'un com de l'altre, tant de l'Empordà imaginat, tòpic o mitificat, com del real, desmitificat o antiutòpic, en tenim literatura, literatura de qualitat. Entesa i llegida cadascuna en el seu context, coneguem-la i, sobretot, gaudim-la.

FRANCESC MONTERO I AULET
Institut de Llengua i Cultura Catalanes (ILCC)
Universitat de Girona

BIBLIOGRAFIA

- ARAGÓ, Narcís-Jordi; VILALLONGA, Mariàngela (ed.) (2003). *Atlas literari de les terres de Girona*. Girona: Diputació de Girona.
- BADOSA, Cristina (1994). *Josep Pla, el difícil equilibri entre la literatura i la política (1927-1939)*. Barcelona: Curial.
- (1996). *Josep Pla, biografia del solitari*. Barcelona: Edicions 62.
- BATLLE, Josep M. (1925). «El meravellós desembarc dels grecs a Empúries, de Manuel Brunet». *La Publicitat* (1 desembre).
- BRUNET, Manuel (1925). *El meravellós desembarc dels grecs a Empúries*. Barcelona: Edicions Diana.
- (1946). «La Costa Brava y la Guía de José Pla». *Destino*, núm. 479 (21 setembre), p. 13.
- (2014). *El meravellós desembarcament dels grecs a Empúries: L'Empordà i els empordanesos*. Edició a cura de Francesc Montero i Aulet. Girona: Diputació de Girona.
- FAGES DE CLIMENT, Carles (1979). *Sonets (primer i segon llibre)*. Olot: Aubert Impressor.
- (2003). *Somni de Cap de Creus*. Barcelona: Quaderns Crema.
- (2012). *Empòrion, la de les tres muralles*. Figueres: Edicions Brau.
- GUANSÉ, Domènec (1925). «Les Lletres: El meravellós desembarc dels grecs a Empúries, de M. Brunet». *Revista de Catalunya*, núm. 17 (novembre), p. 519-520.
- GUILLAMET, Jaume (2009). *L'Empordà dels escriptors*. Barcelona: L'Avenç.
- GUSTÀ, Marina (1995). *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla*. Barcelona: Curial.
- MARAGALL, Joan (1970). *Obres completes*. Barcelona: Selecta.
- MIRALLES, Carles (2008). «Empúries i els grecs». *L'Avenç*, núm. 335 (maig), p. 50-51.
- MONTERO I AULET, Francesc (2016). *Manuel Brunet, el periodisme d'idees a l'ull de l'huracà*. Catarroja; Barcelona: Afers.
- MURGADES, Josep (2005). «Ús ideològic del concepte de classicisme durant el Noucentisme». A: CABRÉ, Rosa [et al.]. *Polis i nació: Política i literatura (1900-1939)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 9-32.
- PAGÈS, Vicenç (1994). «Un divertiment sobre el mite de l'Empordà». *El Punt* (13 febrer), p. 25.
- PASCUET, Rafel; PUJOL, Enric (coord.) (2002). *Carles Fages de Climent (1902-1968): Poètica i mítica de l'Empordà*. Figueres: Ajuntament de Figueres: Brau Edicions.

- PELLA I FORGAS, Josep (1883). *Historia del Ampurdán: Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*. Barcelona: Luis Tasso impressor.
- PI DE CABANYES, Oriol (2006). *L'Empordà, el melic del món*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- PLA, Josep (1925). «*El meravellós desembarc dels grecs a Empúries i el classicisme tolerable*». *La Publicitat* (18 novembre).
- (1966). *Obra completa*. Vol. I: *El quadern gris*. Barcelona: Destino.
- (1968a). *Obra completa*. Vol. VII: *El meu país*. Barcelona: Destino.
- (1968b). *Obra completa*. Vol. VIII: *Els pagesos*. Barcelona: Destino.
- (1980). *Obra completa*. Vol. XXXVIII: *Escrits empordanesos*. Barcelona: Destino, p. 307-520.
- (2017). *Fer-se totes les il·lusions possibles i altres notes disperses*. Edició a cura de Francesc Montero i Aulet. Barcelona: Destino.
- PLA, Xavier (1997). *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*. Barcelona: Quaderns Crema.
- (2001). «Del quadern gris a 'El quadern gris'. Aproximació al primer dietari de Josep Pla». A: PLA, Xavier; GRANELL, Glòria (ed.). *Josep Pla, memòria i escriptura: Actes del Col·loqui de l'Any Pla: Universitat de Girona (octubre 1997)*. Girona: Universitat de Girona, p. 127-145.
- PLA, Xavier (ed.) (2004). «Els enigmes del quadern gris». A: PLA, Josep. *El primer quadern gris: Dietaris 1918-1919*. Barcelona: Destino, p. VII-XXI.
- PUIG, Valentí (1998). *L'home de l'abric*. Barcelona: Destino.
- TARRADELL, Miquel (1982). «L'arqueologia catalana. La situació actual i els precedents». *Serra d'Or*, núm. 269 (febrer), p. 17-20.
- VERDAGUER, Jacint (1974). *Obres completes*. Barcelona: Selecta.